

RECENZJE – REVIEWS

Przegląd Archeologiczny
Vol. 58, 2010, pp. 187-205
PL ISSN 0079-7138

Le ceramiche impresse nel Neolitico Antico. Italia e Mediterraneo, red. M.A. Fugazzola Delpino, A. Pessina, V. Tiné, Istituto Poligrafico e Zecca dello Stato, Roma 2002, ss. 832.

Omawiana tu książka została wydana w 2002 roku przez Narodowe Muzeum Prehistoryczne i Etnograficzne „Luigi Pigorini” w Rzymie. Redaktorami tej publikacji są M.A. Fugazzola Delpino, A. Pessina oraz V. Tiné. Praca składa się z ośmiu rozdziałów, w których znalazło się aż 65 artykułów, dlatego też nie może dziwić jej imponująca objętość (ponad 800 stron). Artykuły te przyporządkowane są do poszczególnych rozdziałów w zależności od regionów geograficznych Morza Śródziemnego i Półwyspu Apenińskiego.

W pierwszym rozdziale (pt. „Morze Śródziemne”), w którym znalazło się sześć artykułów, została poruszona problematyka początku neolitu na niemal całym obszarze śródziemnomorskim z wyjątkiem Italii. W pierwszym artykule, w którym autorki (F. Balossi, M. Frangipane) skupiają swoją uwagę na zagadnieniach początku neolitu na Bliskim Wschodzie, jest mowa m.in. o symbolicznej funkcji ornamentu typu *impresso*, o tym, iż był on sposobem wyrażania pewnych treści przez poszczególne grupy społeczne. Zastępująca ceramikę *impresso* ceramika malowana dawała większe możliwości wykonywania kombinacji dekoracyjnych, a przez to wzrastała jej siła przekazu i komunikowania. Analiza ceramiki ze strefy anatolijско-lewantyńskiej uzupełniona została imponującą ilością dat uzyskanych metodą C¹⁴, które sporządzono dla siedmiu stanowisk.

Kolejnym obszarem szybko zasiedlonym przez społeczności neolityczne była przede wszystkim Tesalia. W artykule poświęconym temu obszarowi, którego autorami są A.G. Benvenuti i L. Metallinou, natrafiamy na przegląd stanowisk z ceramiką *Barbotin-Cardium*, monochromatyczną, *impresso*, *inciso* i malowaną oraz na ich wzajemne korelacje i wpływy stylistyczne. Poruszona została także problematyka obcych inspiracji w miejscowej ceramice.

W dalszej części pierwszego rozdziału E. Starnini śledzi procesy neolityzacji w krajach byłej Jugosła-

wii i Albanii. Cechą charakterystyczną tego regionu jest występowanie stanowisk z ceramiką *impresso* w obrębie grot i jaskiń. Następuje także odniesienie do kultur z pozostałych rejonów Bałkanów: Starcevo-Körös-Cris, omówienie kwestii gospodarczych, stylistyki ornamentyki ceramiki i form naczyń. Dla czytelnika nieorientującego się w meandrach podziałów na rozliczne fazy i grupy neolitu śródziemnomorskiego istotna jest tabela synchronizacji tzw. neolitu starożytnego (*antico*) po obu stronach Morza Adriatyckiego, gdyż pozwala ona zapoznać się z podstawowymi terminami używanymi przez badaczy, którzy zajmują się powyższą tematyką.

Autorzy zajmujący się neolityzacją południowej Francji (J. Guilaine, C. Manen) omawiają to zjawisko w kontekście relacji z populacjami schyłkowomezolitycznymi. W artykule podkreśla się dużą rozbieżność stanowisk odnośnie datowania zespołów ceramiki kardialnej z południowej Francji. Wspomniani badacze proponują wydzielić w południowofrancuskim neolicie kardialnym dwie podfazy w oparciu o styl ceramiki i rodzaj użytej do jej wytworzenia domieszki. W dalszej części następuje analiza stylów ceramicznych, gospodarki, osadnictwa.

Ostatnim regionem europejskim, któremu poświęcono uwagę w kolejnym artykule, jest Półwysep Iberyjski. Autor, B. Marti-Oliver, dokonuje przeglądu stanowisk z ceramiką kardialną, które są datowane metodą C¹⁴. Znaczną część artykułu zajmują informacje o gospodarce, przebiegu szlaków, którymi rozchodziły się społeczności pierwszych rolników. Wszystko wskazuje na to, że neolityzacja Półwyspu Iberyjskiego odbyła się drogą morską wzdłuż zachodnich wybrzeży śródziemnomorskich bez pośrednictwa Balearów. Analiza ceramiki iberyjskiej zawierała także spostrzeżenia dotyczące glin użytych do lepienia naczyń. Możemy się dowiedzieć, że glinę eksploatowano generalnie w pobliżu osad i schudzano ją domieszką mi-

neralną i organiczną. Interesujące są także studia nad ceramiką pochodzącą z kolejnych sekwencji stratygraficznych ze stanowiska Cova de l'Or, które ułatwiły wydzielenie dwóch głównych nurtów technologicznych miejscowej ceramiki.

Nieco mniej uwagi poświęcono ceramice *impresso* z Sahary i doliny Nilu. Najstarsze znaleziska łączone z tą ceramiką pochodzą sprzed 9500 lat. Wytwórcami jej były społeczności trudniące się zbieractwem i łowiectwem. Ceramika naczyniowa z tego obszaru znacznie odbiega kształtem od form ceramicznych typu *impresso* z regionu śródziemnomorskiego, co przejawiało się preferowaniem form globularnych na terytoriach Sahary i doliny Nilu. Znaczną uwagę autorka (I. Caneva) poświęca klasyfikacji niezmiernie skomplikowanej ornamentyki, łącznie ze sposobem jej wykonania. Wydaje się, że dużym ułatwieniem byłoby zaprezentowanie tej klasyfikacji w formie graficznej.

Bardzo mało profesjonalnie przeprowadzonych wykopalisk uniemożliwia rozpoznanie procesów kulturowych początku neolitu południowo-zachodniej części basenu Morza Śródziemnego, tj. obszarów Tunezji, Algierii, Maroka.

Następny rozdział, zatytułowany „Półwysep Apeniński i wyspy Morza Tyrreńskiego”, zawiera 12 artykułów poświęconych ceramice z różnych regionów Italii, osadnictwu, środowisku naturalnemu, rytuałom pogrzebowym, danym antropologicznym, zabytkom kamiennym etc.

Artykuł wprowadzający do tematyki tego rozdziału poświęcony jest zagadnieniom Półwyspu Apenińskiego z okresu przedneolitycznego. Autor (F. Martini) nakreśla obraz kulturowy epoki mezolitu, skupiając się m.in. na obrzędzie pogrzebowym, obróbce krzemienia, przejawach sztuki (kobieca figurka). Informacje te uzupełnione zostały ustaleniami dotyczącymi zmian klimatycznych. Według autora zasiedlenie Półwyspu Apenińskiego nastąpiło podczas wypraw poszukiwawczych niewielkich grup ludzkich pochodzących z obszarów wschodniośródziemnomorskich.

W omawianym rozdziale najwięcej miejsca poświęcono jednak dynamice zmian kulturowych. Na tej tematyce skoncentrowali się autorzy czterech artykułów (R. Maggi, M. A. Fugazzola Delpino, A. Pessina, V. Tiné). W przypadku ceramiki liguryjskiej istotne jest wydzielenie dwóch faz chronostratygraficznych: ceramiki *impresso* i kardialnej, datowane na lata 5800-5400 i 5400-5100 BC. Faza starsza charakteryzuje się ceramiką *impresso* zdobioną za pomocą narzędzi, którymi wykonano geometryczne wzory. Ten okres rozprzestrzenienia neolitu odbywał się z udziałem niewielkich grup ludzkich i następował wzdłuż wybrzeży mor-

skich. Według badaczy pozostaje kwestią otwartą, w jakim stopniu w procesie neolityzacji tego regionu Włoch partycypowały miejscowe społeczności mezolityczne. Bardziej rozbudowany jest artykuł odnoszący się do terenów położonych nad centralną częścią Morza Tyrreńskiego. Nie sposób odnieść się do wszystkich poruszonych w nim kwestii (dynamika neolityzacji, szlaki rozchodzenia się obsydianu, ceramika naczyniowa i techniki jej ornamentowania). Najbardziej przykuwają uwagę tabele chronologiczne z datami C¹⁴ z poszczególnych nawarstwień na stanowiskach wielokulturowych (począwszy od elementów epigraweckich). W przypadku Korsyki daty te odnoszą się do mezolitu, okresu preneolitycznego i do tzw. pierwszych neolitycznych żeglarzy. Za dużą zaletę można uznać próbę synchronizacji faz neolitu starożytnego Korsyki, Sardynii, Lacjum i Toskanii. W kolejnym artykule, poświęconym terenom położonym bardziej na wschód i południe, nad Morzem Adriatyckim i Jońskim, skupiono się na analizie zmian stylistycznych i technologii ceramiki (z podziałem na ceramikę tzw. grubej roboty i delikatną) w trzech różnych fazach: archaicznej, rozwiniętej, później.

Kolejny artykuł, autorstwa A. Manfredini, poświęcony został kwestiom środowiska i osadnictwa. W dość przejrzysty sposób zaprezentowano stanowiska archeologiczne pochodzące z neolitu starożytnego, konsekwentnie trzymając się wielokrotnie powtarzanego podziału regionalnego Italii. Autorka nakreśla preferowane przez ówczesne populacje środowisko, w którym zakładano osady (roślinność, ciekły wodny, urodzajność gleb, geomorfologia etc.). Liczne ryciny, a nawet mapki geologiczne znacznie ułatwiają czytelnikom wgląd w tę problematykę. Należy tylko żałować, iż nie są one standaryzowane i nie wszystkie wystarczająco szczegółowe.

W artykule poświęconym strukturze osadniczej uwaga autorów (F. Radina, L. Sarti) skupia się na osadnictwie w terenie otwartym (groty i jaskinie służyły głównie celom kultowym, sepulkralnym), a w szczególności na sposobach zagospodarowania przestrzeni w obrębie osad. Informacje te wzbogacone są o wiadomości na temat położenia stanowisk i dotyczące geomorfologii okolic, w których zakładano osady. W artykule tym natrafić można na opis bardziej spektakularnych odkryć, m.in. na wydzielone za pomocą rowów lub muru osady. O ich skali możemy się przekonać na podstawie bardzo sugestywnych zdjęć lotniczych. Inny poruszony aspekt badań osadniczych to proporcje pomiędzy przestrzenią przeznaczoną na cele mieszkalne a tą o innych funkcjach. Czynnikiem ułatwiającym interpretację funkcjonalną odkrytych relik-

tów osad było zastosowanie kamienia jako podstawowego budulca, w szczególności w południowo-wschodniej części Półwyspu Apenińskiego. W dalszej części przystąpiono do charakterystyki konstrukcji drewnianych, kamiennych, glinianych i opisu przykładowych domostw. W kolejnym punkcie skupiono się na analizie obiektów zagłębionych, głównie silosów do przechowywania żywności i pieców do wypału ceramiki. Mankamentem może być brak rycin lub fotografii tych wyjątkowych obiektów.

W dalszej części przystąpiono do omówienia zagadnienia kultów i rytuałów pogrzebowych. Autorka artykułu (R. Grifoni Cremonesi) poruszającego tę problematykę omawia m.in. funkcję grot jako miejsc sakralnych, które dla społeczeństw neolitycznych odgrywały ważną rolę ze względu na obecność wód podziemnych. Świadczy o tym zwyczaj składania depozytów pod źródłami tryskających wód czy w pobliżu luster wód. Innym przejawem kultu zaobserwowanego w jaskiniach było drażnienie rowów, do których składano kamienie żarnowe, ciała ludzi bądź zwierząt. Więcej miejsca autorka poświęca pochówkom, które znajdowane w kontekście jaskiń interpretuje jako jamy ofiarne. Zjawisko to traktuje się jako kontynuację tradycji wywodzących się z Bliskiego Wschodu. Autorka koncentruje się też na interpretacji znaczenia wkładania do grobów ochry, naczyń bez den i tworzenia plastyki figuralnej. Miejscowa twórczość plastyczna nawiązuje do podobnych zjawisk na Bałkanach, gdzie figurki antro- i zoomorficzne są bardzo liczne. Badaczka stoi na stanowisku, iż omawiane przez nią figurki przedstawiają bóstwo żeńskie. Jedynym mankamentem tego artykułu jest brak rycin ukazujących owe statuetki, choć natrafiamy na nie w artykułach omawiających odkrycia na poszczególnych stanowiskach z Półwyspu Apenińskiego.

Kolejny artykuł, którego autorami są L. Salvadei i E. Santandrea, poświęcony został wynikom badań antropologicznych. Zaprezentowano w nim, głównie w postaci wykresów, dane metryczne dotyczące m.in. średniego wzrostu kobiet i mężczyzn z poszczególnych stanowisk. Skoncentrowano się także na patologii uzębienia, a w szczególności na próchnicy zębów. Dość interesujące wydają się być obserwacje dotyczące diety społeczności neolitycznych.

Tematem poruszonym przez autora następnego artykułu (I. M. Muntoni) jest technologia ceramiki *impresso*. Analiza ceramiki opiera się na materiale pochodzącym z 40 stanowisk Półwyspu Apenińskiego. Omówione zostały kwestie technologiczne, takie jak atmosfera i temperatura wypału, pochodzenie surowców użytych do lepienia naczyń. W dalszej części

autor dokonał podziału ceramiki na grupy technologiczne i analizy petrograficzne.

Autorki artykułu poświęconego przemysłowi krzemieniemu społeczeństw początku neolitu Italii (G. Radi, A. Ronchitelli) wyodrębniły trzy główne jego nurty: pierwszy o charakterze allochtonicznym, drugi o tradycjach mezolitycznych i ostatni, najsłabiej rozpoznany, który można łączyć ze społecznościami kręgu kultur z ceramiką *impresso*. Oprócz tego dokonano podziału na grupy technologiczne i poruszono kwestie dotyczące pochodzenia krzemieni i innych surowców.

Następny artykuł poświęcony został ozdobom. Autor, R. Micheli, dokonał podziału na ozdoby, które pozyskano z form obecnych w naturze i te, które poddano przeróbkom, polegającym głównie na perforowaniu, wygładzaniu etc. Ze względu na to, że w okresie neolitu etapu *cardium-impresso* unikano wkładania ozdób do grobów, przedmioty te pochodzą przeważnie ze stanowisk osadniczych oraz z grot i jaskiń. W dalszej części skupiono się na opisie tych przedmiotów, głównie używanych jako zawieszki wykonane z muszli, kamieni, terakoty. Omówiono także problematykę ozdób neolitycznych w kontekście tradycji mezolitycznych.

Większą część książki zajmuje aż 47 artykułów poświęconych badanym na obszarze Włoch stanowiskom z etapu ceramiki *impresso*. Zostały one zaszeregowane do sześciu quasi rozdziałów odnoszących się do poszczególnych regionów geograficznych Italii. W każdym monograficznym artykule o stanowisku zastosowano podobny układ pracy, bazujący na jednostopniowym podziale na podpunkty. Artykuły rozpoczynają się od opisu położenia stanowiska, jego topografii i przypuszczalnej powierzchni, a w dalszej części natrafiamy na historię badań i informacje dotyczące instytucji, z ramienia których prowadzono badania. Na uwagę zasługuje fakt, iż duża część stanowisk z ceramiką *impresso* usytuowana jest w grotach i jaskiniach, co wiąże się z obecnością w tych miejscach całej serii nawarstwień datowanych od górnego paleolitu po schyłek epoki brązu¹. Autorzy² w swych arty-

¹ W stanowiskach jaskiniowych z ceramiką *impresso* najmłodsze sekwencje nawarstwień pochodzą niekiedy ze średniowiecza, kiedy to miejsca te użytkowane były przez pustelników.

² O Ligurii napisali: A. Traverso, G. Odetti, G. Scotti, R. Maggi, M. Venturino; o regionie nadtyrreńskim: G. Calvi Rezia, L. Sarti, P. Ucelli Gnesutta, G. M. Bulgarelli, L. D'Erme, M. A. Fugazzola Delpino, A. Pessina, S. Ducci, P. Pezzazzi, M. Brandaglia, D. H. Trump, A. Foschi, G. Tanda,

kułach umieszczają dość często plany jaskiń z planografią odkrytych tam obiektów i znalezisk. W zależności od rodzaju stanowisk natrafimy na opisy paleonisk, obiektów mieszkalnych, studni, pochówków, jam zasobowych, bruków domostw, zbiorników na wodę i murów kamiennych. Część z tych obiektów (np. mury o długości 200 m, rowy) ze względu na swoją skalę przebadane są tylko w niewielkim stopniu. Na uwagę zasługują bardziej szczegółowe obserwacje dotyczące m.in. destrukcji domostwa z Balsignano i dynamiki rozprzestrzeniania się pożaru, o którego sile dowiadujemy się dzięki uzyskanym wynikom wysokości temperatury, w jakiej wypaliła się glina, będąca budulcem owego obiektu. Bardzo interesującymi wynikami badań mogą pochwalić się badacze (S. M. Cassano, I. M. Muntoni) zajmujący się osadą w Masseria Candelaro, gdzie odkryto wieś (zagrodę?) otoczoną systemem koncentrycznych rowów o maksymalnej średnicy 300 m. O skali tej osady możemy się przekonać na podstawie zdjęć lotniczych. Analizom towarzyszą, choć nie jest to regułą, ryciny obiektów, niekiedy przedstawiające rekonstrukcje domostw. W kilku przypadkach brakuje planów odkrytych relikwów, co jest to szczególnie dokuczliwe w przypadku bardziej „efektownych” odkryć. Innym rodzajem stanowisk z ceramiką *impresso* jest kopalnia krzemienia w Defensola. Autor artykułu (A. Galiberti) poświęconego tej kopalni wzbogacił jego treść o rekonstrukcję sposobu eksploracji krzemienych konkreji.

W kolejnych podpunktach poszczególnych artykułów zawarte są opisy miejscowej ceramiki, jej form i zdobnictwa oraz jej powiązania z ceramiką spoza Italii. Zaproponowana w kilku artykułach klasyfikacja ceramiki opiera się na przesłankach technologicznych. Na podstawie składu masy garncarskiej i opracowania powierzchni przyjęto podział na ceramikę „grubej roboty” i delikatniejszą „kuchenną” w naszym rozumieniu. Autorzy zrezygnowali z klasyfikacji uwzględnia-

jącej morfologię naczyń, co, być może, spowodowane było sygnalizowanym ich rozdrobnieniem, uniemożliwiającym pełną rekonstrukcję kształtu. Specyfiką stanowisk z ceramiką *impresso* jest częste nawarstwianie się poziomów osadniczych z różnych faz, co ułatwia prześledzenie zmienności cech stylistycznych i technologicznych omawianej grupy zabytków w czasie. Mimo licznych obserwacji dotyczących chronologicznego zróżnicowania ceramiki naczyniowej brakuje w powyższych artykułach wzmianek o sekwencjach typologicznych ornamentyki, które można zestawiać tabelarycznie np. z typami ceramiki, co znacznie ułatwiłoby wgląd w ewentualne zależności pomiędzy technologią wyrobu naczyń, ich ornamentyką i niekiedy ich formą. Nie należy jednak z tego czynić zarzutu, gdyż wspomniany stan zachowania ceramiki uniemożliwia pełne odtworzenie motywów ornamentacyjnych, które, jak się zdaje, pokrywały niemal całą powierzchnię naczyń. Godne uwagi są wnioski dotyczące pochodzenia i techniki wykonania ceramiki, które opierają się na wynikach badań chemiczno-petrograficznych.

Następny podpunkt wyszczególniony w artykułach omawiających stanowiska archeologiczne poświęcony został zabytkom krzemieniom, a także wykonanym z obsydianu, kwarcytu, rzadziej z wapienia i serpentynitu. Niekiedy autorzy starają się przedstawić miejsca pozyskiwania surowca i zamieszczają informacje technologiczne, wyniki badań traseologicznych, które pozwalają określić funkcję narzędzi. W przypadku stanowisk, z których pozyskano sporą ilość krzemienych artefaktów, problematyka ta została pełniej naświetlona. Oprócz analizy technik uzyskiwania narzędzi krzemienych (np. z Isola del Giglio) dokonano obserwacji dotyczących procentowego udziału artefaktów z poszczególnych surowców w różnych warstwach lub przytacza się frekwencję poszczególnych grup narzędziowych. W podpunkcie tym autorzy wysuwają wnioski dotyczące pochodzenia serii artefaktów i tradycji krzemieniarskich.

W przypadku omawiania zagadnień związanych z surowcami rzadko tylko koncentrowano się na pochodzeniu krzemieni, obsydianu, pumeksu, granitu, gliny stosowanej do wyrobu naczyń i w budownictwie. Często uwagi o pochodzeniu surowców są zdawkowe i kończą się na negowaniu ich miejscowego pochodzenia. Na tym tle wyróżnia się omówienie znaleziska z Grotta Filiestru, składającego się z naczyń wypełnionych barwnikami, w tym i ochrą.

Nieco więcej uwagi poświęcono zabytkom związanym z kultem, za które uważa się figurki antropo- i zoomorficzne, gliniane modele łódek, wydzielone naczynia ceramiczne. Niektóre naczynia miniaturowe

L. Usai; o regionie nadadriatyckim: J. Tirabassi, G. Bermond Montanari, G. Pignocchi, M. Silvestrini, R. Grifoni Cremonesi, G. Radi; o strefie południowo-wschodniej: C. Albore Livadie, A. Curci, A. Galiberti, E. Natali, S. Tiné, C. Tozzi, A. Manfredini, S. M. Cassano, I. M. Muntoni, F. Radina, A. Ronchitelli, M. Assunta Orlando, G. Radi, L. Calcagnile, I. Cancelliere, G. Chiriaco, M. D'Elia, S. Dell'Anna, V. Denuzzo, A. Mangia, G. Quarta, A. Rizzo, M. Siculo, I. Tiberi, M. Cipolloni, M. L. Nava, S. Bianco, V. Tiné. Autorami artykułów o pozostałych dwóch obszarach południowych Włoch są: J. Morter, L. Maniscalco, V. Tiné, S. Tusa, A. M. Tunzi Sisto, M. Gorgoglione.

interpretuje się jako pojemniki, w których sporządzano środki odurzające. Ornamentykę naczyń uznawanych za kultowe interpretuje się jako symbole bóstw. Innym przejawem zachowań związanych z kultem było deponowanie figurek pod podłogą domostw. Z tą sferą wiążą się też graffiti odkryte w kopalni krzemienia w Defensola i rytuały związane z symboliką wód podziemnych (np. w Grotta Verde). W tym samym punkcie opisywane są w niektórych artykułach rytuały związane z obrzędowością sepulkralną.

W kolejnym podpunkcie zaprezentowano przedmioty wydzielone. Oprócz szczegółowych opisów tych zabytków natrafiamy na omówienie kwestii ich funkcji w kontekście społeczeństw rolniczych. Niekiedy zabytki te zostały zaliczone w poczet przedmiotów prestiżowych. Na tle tych zabytków wyróżnia się łódka, która mogła służyć do podróżowania morzem. Dużą niedogodnością jest brak w tekście odnośników do rycin i częsty brak skali.

Następny podpunkt dotyczy zabytków kościanych i wykonanych z muszli (szydła z otworami do zawie-

szania, haczyki, przewiercone plakietki, kolie z przewierconych muszli). Kolejny podpunkt dotyczy paleoszczątków roślinnych i zwierzęcych, w którym umieszczano niekiedy informacje o preferencjach hodowlanych.

Ostatnie miejsce w każdym artykule poświęconym konkretnemu stanowisku archeologicznemu zajmują informacje na temat miejsca przechowywania zabytków i perspektyw dalszych badań terenowych, chronologii bezwzględnej, osadnictwa z innych epok lub faz neolitu. Dwa ostatnie artykuły poświęcone są osadnictwu w wybranych regionach Apulii.

Skrótko scharakteryzowana publikacja jest cennym źródłem wiedzy na temat społeczności neolitycznych zasiedlających obszary wokół Morza Śródziemnego. W dziele tym większy jednak nacisk kładzie się na omówienie problematyki neolitu etapu ceramiki *impresso* na półwyspie Apenińskim i należących do Włoch wyspach. Zaletą pracy, poza stroną merytoryczną, jest także zastosowany w poszczególnych artykułach schemat, dzięki któremu odznacza się ona uporządkowaniem tematycznym i geograficznym.

Jarosław Kopiasz

Adres Autora:

Dr Jarosław Kopiasz
Muzeum Archeologiczne w Biskupinie
Biskupin 17
88-410 Gąsawa